

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VIII. ÉV.

MÁJUS, 1858.

V. FÜZ.

BALASSA-GYARMAT *)

NAGY IVÁNTÓL.

I. Fekvése.

Nógrád vármegyének Hont vármegyével határos délnyugoti szélén egy hosszú völgyszerű térség nyúlik el, melyen a szabályozatlan *Ipoly* medre kanyarog. Ennek balpartján fekszik *B.-Gyarmat* mezővárosa nyugotról kelet felé hosszukásan, és nyulánsága leginkább kelet és délfelé izmosodik. Éjszak és nyugot felül az *Ipoly* folyamon túl sík rétság zöldel egészen a városnak átellenében fekvő szőlővel borított hegyvonálig, mely éjszak s nyugot között a regényes láthatárt elzárja; de az *illési* puszta felé fordúlva a legfestőibb tájképet engedi láttatni. Keleti oldalról Szécsény felé a változatos vidék szépségein a magas *Karancshegy* bérceig eljut a szem hatalma. Délfelé tág terjedelemben, de meredekség nélkül halmosodik és emelkedik a táj; a nyugoti oldalon *Kóvár* és *Haraszi* határos helységek közt föltekintve

*) Ismerve a *monographia* terét és körét, eleve be kell vallanom, hogy e leírást, — mely leginkább csak történeti adatok egybe hordását tűzheté föladatául, és így a még annyi más érdekes *monographiai* igényekből nagyon csekély rész érint, teljes *monographiá*-ul tekintetni nem akarom s nem is akarhatom.

N. I.

messze távolban veszi el a szem az arra hömpölygő *Ipoly* víztükrét, míg balra tekintve a bürzsönyi rengetegnek Nagy-Oroszi felé vonuló egyik ormáról Drégely vára romjai feke-
tülnek alig másodfél órai távolságban.

II. Neve.

Hazánkban több *Gyarmat* nevű hely létezésén, rendszerint megkülönböztetés végett még mindenik egy másik melléknevet is nyert. Így kellett e *Gyarmatot* is még egy melléknévvel megkülönböztetni. Hajdan — rá okleveles adat nem lévén, — ha Bel M. és utána Mocsáry Antalnak hitelt adunk — *Nagy*, majd *Ipoly* Gyarmatnak neveztetett. Csak később kapta a *Balassa* előnevet, kétségkívül a Balassa családtól. Azonban a történelmi kútfők meg a XVI. század közepén ¹⁾ is csak pusztán Gyarmatnak nevezik, és így csak legfőjebb az említett század vége felé avagy a következőnek folytán kezdetett a *Balassa* melléknévvel megkülönböztetni.

Mi a *Gyarmat* nevet illeti, ámbár az fogalmánál, jelentésénél fogva (telepítvény, colonia) új keletkezést, megszállást jelelne, itt a helynek régisége ellen ellenvetésül nem szolgálhat Különben is a *Gyarmat* szó nyelvünkben is oly régi, hogy annak már Arpád korában nyomaira találunk Konst. Porphyrogenitusnál a hét nemzetségek egyikének *Kurtu-Germat* nevében, amit tudósaink *Kürt-Gyarmat*-nak olvasnak. ²⁾ E hely pedig már a XIII. század közepén, mint pusztá (villa) e névvel illetetett, s így ekkor vagy még előbb gyarmatosított, s nyeré *Gyarmat* nevét.

¹⁾ A Balassa család, melytől mint birtokosától kapta Gyarmat városa a *Balassa* melléknevet, kétségkívül a XIV. század végén (1374-ben) élt Balásra vonatkozólag szerzé mai *Balassa* vezetéknevét. De 1413-ban meg e családnév sem volt meg. Említett Balásnak fia Miklós Zsigmond királynak 1430-ki *Insurrectionale Regulamentumában* is még csak *Nicolaus de Gyarmatnak* iratik. A Balassa név tehát csak is ezután yétehetett föl. — *Fejér Cod. Dipl.* tom. X. vol. VII. 266.

²⁾ Budai Ézs. Magyarország. históriája. Debrecen 1811. I. köt. 88. l. — És Szabó Károly: Új Magyar Múzeum 185 $\frac{1}{2}$ -ki foly. I. k. 838. l.

III. A város eredete s története 1550-ig.

A város eredetéről semmi történeti adat, hagyomány, vagy néprege nem szól. Nevét okleveleinkben említve csak a tatárjárás utáni években találjuk. Így azon okmány, melyben IV. Béla a koarszegi (kovári) földet Szügyi Obick fiának Miklósnak adományozza, ¹⁾ Gyarmaton kelt 1244. april 22-kén, s tanulsága annak, hogy IV. Béla király ekkor e helyet személyes jelenlétével szerencséltette. ²⁾ Gyarmat ez időben még pusztá major és Hont várához tartozó birtok volt; ³⁾ s csak ezután két évvel szakítottatott el attól, midőn 1246-ki sept. 11-én IV. Béla király azt Miklósnak, a Detre fiának (a Balassák ősének) csere-adomány címén adta Liptó vármegyei Ujfalu és Palugya birtokért épen azon határokkal, melyekkel addig Hont vára birtokolta. ⁴⁾ És ez idő óta a XVII. század végeig egészen, azóta pedig mai napig egy részben birtokosa maradt a Balassa család.

Az adományozott Miklósnak négy figyermeke volt, u. m. Ritter ispán (comes), II. Detre, II. Miklós, és Péter Ispán ki *Furro* ⁵⁾ néven is neveztetett. Ez utóbbi maradt, úgy látszik, az apa halálával Gyarmatnak is birtokában, és valószínűleg ő építteté itt azon toronyalakú erősséget is, melyről okleveleink ez időtájt emlékeznek. De Furro Péter komáromi

¹⁾ Fejér Cod. Diplom. tom. IV. vol. I. 335. l. az adománylevélben előforduló kitételek ezek: „Nicolao filio *Obick de Ziud castrum Koarszeg* (Kóvár) *iuxta fluvium Ipul*. Továbbá mint határok említettnek: Chalamia (Csalomja), Ighazas chalamia (Egyházás Cs.) Haradissa castrum (Haraszi vár). Mind e helynevek most is nagy részben Gyarmat határát érintő helységek vagy puszták nevei.

²⁾ Ráth Kár. Új M. Muzeum 1854. II. 98. l.

³⁾ Ez időben a tőszomszédságban alig fél órányira fekvő Kóvár (Koarszeg) is vár volt (castrum), mint a főlebb érintett 1244-kí éyben Szügyi Obick fiának adománya szól; még is Gyarmat a sokkal távolabb eső Hont várnak volt birtokrésze.

⁴⁾ Az eredeti adománylevél teljes épségben megvan b. Balassa Antal úr kékkői levéltárában, és mint értesültem — a M. Akadémia Történelmi Emlékeiben az Árpád-korszaki Diplomatariumban Erdy J. úr fogja közleni.

⁵⁾ Az oklevélben. C. *Petrus dictus Furro*-nak neveztetik.

és krasznai főispán ¹⁾ IV. László alatt a király ellenségeivel cimborálván és azoknak, váraiban menhelyet adván, hűtlenségbe esett, különben is pedig figyermek nélkül lévén, várai és birtokai Demeter mesternek a II. Miklós fiának adományoztattak. ²⁾ De — úgy látszik — ezen adomány teljesedést nem ért, részint mivel Furro Péternek veje Kázmérfi Lámpért, (Lampertus filius Casimiri) ipso javait hatalmasul elfoglalva, kezei közt tartá, részint különben is ez adomány a másik két testvérre és azok gyermekeire sérelmes lehetett. Legalább 1290. Jun. 30-kán az esztergami káptalan előtt egyrészt Furró Péter özvegye Wigmándi Erzse és leányai: Kata Huntfi Demeter ((*Demetrius filius Hunt*) özvegye, Anna Kázmérfi Lámpértné; másrészt Furró Péternek testvérei: Bitter ispán; II. Detrének fia az ifjabb Mikó és II. Miklós-nak fia Demeter mester között ilyen atyafiságos egyesség történt: az özvegy és leányai Péter szerzett birtokait, ugyanint: Kékkő várát, Zsély Dorchán (igy) és a két óvári pusztát átengedik süveiknek, Péter említett testvéreinek, ezek viszont nekik cserébe, özvegyi jog és tartás, jegyajándékok és leánynegyed fejében a Bitter ispánt illető örök javakat, névszerint Hont vármegyében Hídvéget, az Ipoly szigetében épült favárral együtt, Abát, (tán a mai e környéken fekvő Apátfalvát) Oly-várt (Hontban) adták által. ³⁾

Mielőtt azonban ez atyafiságos egyesség létre jött volna, még Furró Péternek halálával történt, hogy annak nem csak szerzeményeit, de ősi javait is, — mint említve volt, — egyik veje Kázmérfi Lámpért tartá bitorolva hatalmában; kitől azokat az örökösödő testvérek elvenni nem bírták; Bitter tehát segélyül hívta unokaöcscsét *Demeter* mestert. Ez engedve a fölszólításnak, összeszedé fegyveres szolgálait, és Lámpért ellen támadott, de a vérengző viadalban — kivált a gyarmati torony ostromában nem kevés szolgálja megsebesült, és az ostrom áldozata lön. Gyarmat tehát — tudunkra — már ekkor tanuja volt egy ostromnak, és egyszersmind

¹⁾ Bel. id. h.

²⁾ Fejér Cod. dipl. J. V. v. III. 490. lap.

³⁾ Fejér. Cod. dipl. J. V. vol. III. 500 l.

a rokoni versengésnek, melyet később is alkalma jutott tapasztalnia. — Bitter ispán ¹⁾ ekképen Gyarmatot, Kékköt és Péter egyéb javait visszakapván, hogy unokaöccse Demeter mesternek szolgálataiért háláját tanusítsa, kárai kárpótlásaul ugyanazon napon, melyen az említett atyafiságos egység kelt, ugyancsak az esztergami káptalanban Gyarmatot ²⁾ tornyával együtt, és a hozzá tartozó öt pusztát (villa) Haraszi, Gyarmat, Monkfalva, Eliásfalva, Lazán és Szurdok ³⁾ pusztákat, és végre Kékkő várának egy harmad részét Demeter mesternek örökösen bevallá. ⁴⁾

Ez események után adatot Gyarmatról majd egy századig nem lelünk.

A következő XIV. században (1375-ben) *Balás* nevű öse birta Gyarmatot, s tőle vette a család később vezetője — Gyarmat pedig melléknevét. Nevezett Balás — ha Bel Mátyásnak hitelt adunk — Gyarmaton tartá lakását.

Nevezetesebb adatok Gyarmatra nézve a XIV. század elejéről és a XV-nek elejéről a nádori gyűlések, melyek Nógrád és Hont vármegye részéről Gyarmat mellett tartattak.

1369-ben László nádor elnöksége alatt *Nógrád* és *Hont vármegyének* Gyarmat mellett tartott közgyűlésében többi közt Konya mester és fiai Laposd földnek elfoglalásától tiltják Pászthói Domokost és Taari Lászlót. ⁵⁾

1388-ban István nádor ismét azon vármegyék részére

¹⁾ Bel M. szerint IV. 141. l. Bars és Hont vármegye főispánja.

²⁾ Ekkor „*Possessio*“-nak íratott, a mi falut de birtokot is jelenthet. *Possessio* alatt rendszeren falut értettek a későbbi időben, például Datum in *possessione* N. N. Mindig falu, helység. A pusztát *praedium*-nak nevezték. Azonban itt a *possessio* szót Gyarmatra vonatkozólag hajlandóbb vagyok csak *birtok*-nak fordítani, mivel a következő századokban is mindig csak *villa*-nak neveztetett; — a *villa* alatt pedig közönségesen majorságot és így inkább pusztát, mint falut értünk.

³⁾ *Haraszi-Gyarmat*, most csak *Haraszi* néven tő szomszédhelység már Hont vármegyében; *Eliásfalva* jelenleg *Illési* határos puszta, *Monkfalva* a *Mankó* szőlőhegy aljában állhatott, most nyoma sincs. *Lazán* előttem ismeretlen; *Szurdok* jelenleg is puszta már Hont vármegyében.

⁴⁾ Fejér: Cod. Dipl. tom. V. vol. 3. p. 490.

⁵⁾ U. ott tom. IX. vol. IV. p. 206.

tartott ott közgyűlést, mely alkalommal Deméndi Benedek és Lőrinc Beréni Gálnak fia István elleni ügyökben okleveleik előmutatására időhalasztást nyernek.¹⁾

1412-ben Gara Miklós nádor is ott tartá Nógrád és Hont vármegyének közgyűlését, melyben többi közt a sághi convent a Palásthi nemesek ellen tett tiltakozást.²⁾

1429-ben Palóci Máté országbíró tartá ismét azon vármegyék gyűlését Gyarmat mellett (prope villam Gyarmat), Sz. Lőrinc vértanu ünnepe előtti második ferián, mely gyűlésből nagyobb hatalmaskodási esetről ad ki a király különös megbízásából (ex Dni Regis speciali Commissione) bizonyító levelet³⁾. Szintén ezen gyűlésből a sághi convent megkérésére Györök és Tompa helységekre nézve határjárásí parancsot, a 6-ik ferián, de a gyűlés 12-ik napján⁴⁾.

Alkotmányos életünknek mily hatáskörű intézményei voltak ezen nádorok által tartott megyei gyűlések, azt még eddig jogtudósaink tisztán meg nem fejtették. Fejtegetnünk nem e helyre tartozik.

Mi Gyarmatnak ezutáni történeteit illeti, azokra nézve adatainkban a XVI. század közepeig hézag van, mit krónikáink szüke, és a családi levéltáraknak hozzá-férhetlensége s néhol elpusztulása miatt alig lehetend kitölteni. Mint vonúlt el e hely fölött a mohácsi és az ezt megelőző időszak, azt homály födi. Csak ott és akkor tűnik ismét föl Gyarmat, hol már erőssége játszá inkább a szerepet. E kor a török világ kora. Mielőtt tehát ismét a város vagy község történeteit jegyeznők tovább korrendszerben, adjuk a vár történeteit.

IV. A vár története.

Már följebb említök az 1290-ki okmány nyomán, hogy Gyarmaton már azon időben várszerű torony állott. Szintén azt is, mikép ostromlá abban egyik rokon a másikat.

¹⁾ Fejér: Cod. Dipl. tom. X. vol. VIII. p. 257.

²⁾ U. ott tom. X. vol. V. p. 351.

³⁾ U. ott tom. X. vol. VII. p. 180.

⁴⁾ U. ott tom. X. vol. VII. p. 310. Garai János metális Revisió-jából tűnik ki.

Vajon e toronyszerű erőd felmaradt-e a XVII. század közepeig, elhatároznom adatok nem állanak rendelkezésemre; valamint hogy a későbbi vár mikor és ki által építettett, szintén nem tudható. De a történeti körülményeket tekintve, talán két kort tekinthetünk úgy, melybe e nagyobb vár keletkeztét tehetnők. Vagy tudniillik a XV. század közepét, a husziták korát, vagy pedig a mohácsi vész után a török uralom terjeszkedési időszakát. Hogy a XVI. század közepén már a vár ¹⁾ megvolt, az legalább a következőkből bizonyos.

Fekvéséről némi rom-maradvány és egyéb körülmények után bizton állíthatni, hogy a város éjszaki oldalán az Ipolyparton terült el. Az Ipoly azon időben még a szőlőhegyekhez közelebb a rétek közepén folyt, hol hajdani medre most is kivehető éismaig is *Öreg Ipoly* nevet visel. Most e folyam közvetlen a város alatt hömpölyög azon völgyületben, mely hajdan a várnak is itt ott sáncúl szolgálhatott. A vár földig rommá tétetvén, csak itt-ott a víz magasabb szeletű pándalainak oldalában szemlélhetni még a mésztől fejeződő falrétégeket. Köfal csak egy pár ölnyi magasságra állott még egy timár kertjében, annak műhelye oldalát képezve, de ez is a szomszédságában 1854-ben épült *Vagyonfi*-féle fürdőház termének falai által láthatatlanná tétetett.

A vár nagy nem lehetett. *Zsoldos őrsége* rendszerint 500 fejből állt. Azonban a bányavárosokhoz juthatást tekintve, fontos pont gyanánt szolgált. Gyakran a török birtok határainak változásához képest végházul is szerepelt. — 1543-ben elbukván Visegrád, utána Nógrád vára is török kézbe került, és így a megye délnyugoti oldalán már a félhold uralkodván, kelet-éjszokról Szanda és Gyarmat vára állott végházul.

Ez időben Gyarmatnak *Horvát Bertalan* volt kapitánya, ki olyan hírben állott, mintha nem nagyon kereste volna az alkalmat az akkori török portyázó csapatoknak megfékezésére, sőt nyugton nézte a vára körül dülő kóbor török csapatokat. Hogy e hír erőtlenítésére tegyen valamit, kapva ka-

¹⁾ A várnak XVI. századbeli képét kéooét csak Purckenstein német munkája tartá fen, de ez is könyvtári ritkaság. L. Ungrisch. Magazin, II. 104.

pott az alkalmon, mely őt könnyű szerrel egy szerencsés hadi tett sikerével kecségtette.

1551. aug. 1-jén egy szandavári szökevény török jelentette magát nála, ¹⁾ elmondván, mikép lehetne Szanda várát elfoglalnia. Az árulási terv szerint egy rejték üregen át a szökevény kalauzolása szerint kellett a merénynek megtörténnie. Horvát Bertalan, miután kellő ovatossággal meggyőződött a török őszinteségéről, vállalkozott a terv kivitelére, és egy éjjel a kimutatott üregen át őrserege egy részét szerencsésen a várba belopván azt elfoglalta és földülta. A benne volt 150 főnyi török őrségből alig 55 szabadúlhatott meg.

Ezen olcsó — árulás által szerzett — dicsőség után a következő évben szebb alkalom nyílt Gyarmat vára kapitányának borostyánt arathatni. De nem kapkodott rajta.

Ez évben a török ismét diadalmas hadjáratot tartott hazánkban. Nógrád és Hont megyéb. Drégely, Palánk, Szécsény, Hollókő, Buják és Salgó vára nem nagy ellentállás mellett dőltek a hódító birtokába. Ennek híre alig jutott Ipolyságra, legottan az ipolysági őrség is szétfutott, az erősséget pedig üresen hagyta. Hasonlóan tön a gyarmati őrség is, mely bé sem várva az ostromot, futásban keresett menedéket. Az üresen hagyott várat a török elfoglalta, de erőt nem helyezett belé, hanem tüzet vettetett rá, és földig földulatta. ²⁾

Romokban hevert így a vár majd egy félszázadig, addig t. i. míg a XVI. század végén Teufenbach és Pálffy Miklós vezérek szerencsés hadi működéseik által a töröknek uralmát e vidéken is romlás követte, és a hosszú ideig behódolt részek e megyében is visszafoglaltattak. A megye nagy részben a töröktől megmenekülvén, a népszerű főherceg Mátyás gondoskodott a lerombolt várak fölépítéséről, és ezek között Gyarmatnak helyre állítására is parancsot adott. Az építési felügyelet Pogrányi Benedek Nógrád vára főkapitányát, ³⁾ mint akkor a szomszéd váraknak is főparancsnokát illette.

Mielőtt az országgyűlés az építéshez az ingyen munkát

¹⁾ Verancsics Fragment. Kovachichnál *Scriptores Minores* II. 115.

²⁾ Istvánfi *Histor.* ed. 1622. 232. lap.

³⁾ A korponai kapitányságból jött Nógrád várába.

megrendelte volna, mint a megyei jegyzőkönyvekben nyoma van, — megkezdett a helyreigazítási munka. Érdekes lesz a megyei jegyzőkönyv ezen adatait ide jegyeznünk.

1601. már fölszólítá Pogrányi a megyét a gyarmati várhoz szükségelt munkások kiállítására, melyre az határozatott hogy mivel a megye biztosságára nézve e vár nagyon szükséges, adni fog munkát más megyék gyanánt, de míg ezek nem köteleztetnek, nem tudja, mit adjon. ¹⁾ Nem sokára Mátyás főhercegnek, és Pogrányinak ismétli levelét vette a megye e tárgyban. Ezekre végeztetett, hogy a negyedik szolgabírói járás (a Libercsey Mihályé) járuljon a vár építése és megerősítése körüli munkára, még pedig úgy, hogy Szécsény és Gyarmat vára építéséhez minden tíz jobbágytelektől egy szekér, és ahhoz kapával vagy egyéb eszközzel ellátott két ember; 10 zsellérháztól pedig négy gyalog munkás álljon ki ²⁾. Az építés ideje alatt adandó élelmezésről azonban a megye ígéretet határozata szerint — nem tehetett.

De úgy látszik az ígért ingyen munka nagyon hanyagúl teljesített. Legalább még ugyanazon évi sz. háromság vásárnapja utáni harmadnapon tartott közgyűlésben Pogrányi Benedeknek ismét két sürgető levelét olvastatá föl a megye az élelem és az építéshez szükségelt szekerek kiállítása iránt. Ezekre végzés ez lön: a szolgabírák minden járásban, úgy mezővárosokon, mind egyéb helységekből 12 ft birság terhe alatt mindenkit kényszerítsenek, hogy a szekeres és gyalog napszámra, nem különben a szükséges fával úgy álljanak készen, hogy mihelyt Pogrányi Benedek kívánandja, a kijelölt helyre és dologra tüstént kiállhassanak. Ez uttal végeztetett az is, hogy minden 10 háztól négy darab, vastagságra és hosszúságra minél nagyobb gerenda készletben tartassék, és a kitűzendő helyre szekerezethessék ³⁾.

Ez időben, ha bár még a vár készen nem volt is, már őrsege is volt Gyarmatnak, és ezek élén mint a várnak parancsnoka *Morgentaller Fülöp* állt, ki azért folyamodott a

¹⁾ Prot. C. Neog. 1601. 66. l.

²⁾ U. ott 75. l.

³⁾ U. ott. 84. l.

megyéhez nov. 19-kén fölolvastatott levelében, hogy az őrségnek a hidegtői megóvására bizonyos helységek tűzifa-szállítására rendeltessenek ¹⁾. Erre a megye határozata ez volt: Kürthös, Szklabonya, Ebeck, Ujfalu, és Zsély szomszéd helységek közül minden portától négy szekér fa adassék, és a kitüzött helyre hordassék, de úgy, hogy a várbéli gyalogkatonák ne küldessenek ki többnek zsarolására. Azon esetben pedig, ha ezt megadni nem akarnák, a kapitány a szolgabíróat keresse meg a behajtás végett. A fát fuvarozó jobbágyoknak pedig a várkapitány biztosítékul nyugtatványt adjon.

Folyt a munka még a következő évben is, ezt tanúsítja Morgentaller kapitánynak a megyéhez küldött ismételi levele, melynek következtében az 1602-ki Pálfordulása utáni héten tartott gyűlésen az végeztetett, „hogy a gyarmati erődhöz szükségelt palánk-karókat és vesszőket Liberchei Mihály szolgabírónak járásából Nagy-Lam, Lest, Turopolya, és Brezova helységek állítsák ki.“ Azonban még ez évi tavasszal Pogrányi Benedek Nógrád vára főkapitánya a megyétől a füleki és szécsényi várnak megerősítésére is segílyt kérvén, april havában tartott közgyűlésen a vármegye azt igénylé, hogy ez esetben Gyarmat építéséhez nem járuland ²⁾. E megyei végzés valószínűleg a már épen april hó 20-kán bevégzett pozsonyi országgyűlés XIV. törv. cikkének tartalmára alapított, mely szerint Gyarmat várához a kívánt, *gratuitus labor*-ra Hont, Árva és Liptó megyék rendeltettek.

Mindezen rendelkezések mellett még 1604-ben is panasza volt arról, ³⁾ hogy a többi közt e vár palánkkerítése is a legrosszabb állapotban van. És így csak azt gyaníthatjuk, hogy ha teljesen kiigazított is e vár, ez még csak is legfőlebb ez évben történhetett, mert a következő évben már elmentállhatási állapotba kellett helyezettetnie, mint a következőkből látni fogjuk.

1605-ben miután Bocskainak egyik hadvezére Rhédey Ferenc a hajdúkkal Korponát, — mely félelmében kapuit föl-

¹⁾ U. ott 96. l.

²⁾ U. ott 125. és 145. ll.

³⁾ Mocsáry id. m. III. 168. l.

tára — elfoglalta, Fülelek vára megvételeivel Bosnyák Tamást — ki már előbb szintén Bocskaihoz szegődött — bizta meg. Bosnyák Füleket, melyet Thanhauser Honorius és Archowáth Jeromos szilezita védtek, a legerősebb ostrom alá fogta, és mart. 1-én föladásra kényszeríté, mely szerint az őrség egy része Archowathtal szabadon elmehetett, Thanhauser Bocskai zászlója alá állott ¹⁾.

Az előbbiekből láttuk, hogy *Morgentaller Fülöp* már 1601-ben Gyarmat vára kapitánya volt, és az alább mondatokból látni fogjuk, hogy még 1619-ben is ő volt e vár parancsnoka, nem lehet tehát egyebet gondolnunk, mint hogy az 1605-ki föladáskör vagy ő is a Bocskaiak kezébe került, vagy akkor jelen nem volt.

Bocskai a következő 1606-ik évben már hódítmányait a bécsi béke-kötés erejénél fogva ²⁾ kiereszté kezéből, és így e vár is esmét Rudolf magyar királyt ismerte urának, különben a Balassák családi birtoka maradt.

A következő tíz és néhány év Bethlen Gábor támadásaig nagyobb részben fegyverzörej nélkül vonult el. És ez időszak a török és Bocskai hadjáratok által megrongált erődök kiigazítására lön fölhasználva. A végházak jó karba helyezéséről az országgyűlés gondoskodott, amint ezt az úgy nevezett *gratuitus labor*-ok iránt hozott törvénycikkek tanúsítják. E törvénycikkek mind annyiszor figyelemmel voltak Gyarmat vára iránt is. Így 1608-ban ³⁾ Liptó vármegye, 1613-ban ⁴⁾ Nógrád vármegye egyik járása, 1618-ban ⁵⁾ Hont vármegyéből Almási Mihály ⁶⁾ szolgabíró járása tarto-

¹⁾ Bethlen Wolf. *Historia De Rebus Transylvanicis*. VI. 245. „In fortalitiis Széchen, *Gyarmat*, Drégely, Divin, Buják (rosszúl *Cuák*-nak írva) Palánk incolae eorundem locorum, praesidiis germanicis decollatis Bocskaianis sese dedentes.“

²⁾ A „*Corpus Juris*“ 1844-ki kiadása I. köt. 625 lapon. „*Quod personam Domini Bochkaj etc. §. 17.*“

³⁾ 1608. koron. után. XIV. törvc. 21. §.

⁴⁾ Ad Széchen et *Gyarmat* duo processus Comitatus Neogradensis Andreae Géczy et Georgii Woxith. 1613. art. VIII.

⁵⁾ 1618. kor. ut. XLIX. törv. c.

⁶⁾ Almási Pomothy családból.

zott ingyen munkával (gratuitus labor) e vár erősítését eszközölni.

E készülétek józan ovatosságra nézve igen szükségese-
sek, de a következményt tekintve sikertelenek valának. A
legközelebbi hódító előtt a vár kapui kardsapás nélkül ön-
kényt tárultak föl. Történeteinkből tudjuk, hogy az 1619-ik
évben keletről Erdélyből támadt a zivatar, mely az alkotmány-
és vallásszabadság védelme jelszavával diadalmas körutat
tett hazánkban, és győzelmes árjaival a bányavárosok felé is
utat tört magának. Bethlen Gábornak tábornokai Széchy
György és Rhédey Ferenc, kiknek hadai előtt a veres se-
lyem zászlón két páncélos sisakos bajnok kezét fogva *Con-*
foederatio és *Concordia* fölirattal lobogott ¹⁾, ostrommal meg-
vették a Nógrád vármegyei erődök legderekabbikát *Füle*
várát, és kiáltványban (patens) hívták föl a környéket a hó-
dolásra, máskülönbén fenyegetők, hogy tűz és fegyverrel
mindent el fognak pusztítani. Gyarmatnak ismét visszahelye-
zett parancsnoka Morgentaller Fülöp német százados nem
hajlott a fölhívás teljesítésére. Őrsége azonban máskép volt
a fölkelők iránt hangolva. Alig állt meg Bethlen serege, a vár
őrség föltámadt kapitánya ellen, és megkötözve a várral együtt
átadta az érdelyieknek. ²⁾ E jelenet a Bocskai korabélihez
hasonlatos volt.

Bethlen győzelmes hadjáratainak az 1622-ik évi nikols-
burgi békekötés vete véget, mely által az elfoglalt várak is-
mét előbbi uraikra visszaszálltak. Ezek közé tartozott Gyarmat
is. Es már ugyanazon évi országgyűlés ismét gondos-

¹⁾ Mocsáry Ant. Nógrád várm. Esmértetése III. k.

²⁾ Ortelius Continuatus das ist Der Ungar. Kriegs Empörungen
fernere histor. Beschreibungen. Frankf. am Mayn 1665. II. Th. 66. 1.
„Der Ober-Hauptmann zu Jármath, Philíps Morgenthaler wurde von seinen
eigenen Kriegsleuten, weil er sich zu Wehr stellen wolte, den Siebenbürgen
zu geschickt, und die Vestung aufgegeben.“ Lottich János Péter *Rer. Ger-*
manic Libro IV. pag. 103. pedig így írja le: „Qui Gyarmathio vero oppido
praefectus erat, Philippus Morgenthalerus Centurio, quod Transylvanis sese
opponeret, propria cohorte in castra hostica elatus est, fortalíto hostibus de-
dítione voluntaria cedente. L. Katona, *Hístoria Critica. Tom. XXX. 234.*
És Szalay László Magyarország Tört. IV. 519. 1.

kodott a várnak kiujításáról is a „gratuitus labor“ok sorában, és Hont vármegyéből *Gedey Mátyás* szolgabíró járását és Fejér székéből a szolti járást rendelte e vár körüli munkák teljesítésére ¹⁾).

Mielőtt korrendben a vár történeteit tovább folytatnók, egy botlást kell helyre igazítanom, melyre, úgy látszik, okot a különben jeles író Bel Mátyás tévedése szolgáltatott. Nevezett tudós ²⁾ s utána mások Balassa-Gyarmatról azt állíták, hogy a történeteinkben *gyarmati* néven ismeretes béke itt létesült Ferdinánd király és a török között. Az igazság kénszerít, hogy e nevezetességet szülőföldemtől elvitassam. Az érdeklett szerződés *Hidas-Gyarmaton* Párkány és Szögyén között Komárom vármegyében kötöttet. Erre nézve elég hivatkoznom oly kortanu szavaira, ki azon frígynek érvényesítésében részt vett, és jelen volt. Toldalaghy Mihály Bethlen Gábornak a kérdéses békekötésre nézve egyik biztosa Emlékiratában ³⁾ ezeket írja: „1625 *Elmenvén azért Budára az vezérhez, azki nagy tisztességgel fogadván bennünket, sok össze való irások után úgy egyezénk meg: hogy a Párkány és Zödény között az **hidas-gyarmati** földön sátor legyen.* Az hova sátorokat vonatván fel ezer hatszáz huszon ötben, mi is, az német részről való commissáriusok is, közben egy nagy cserge sátort vonata fel az vezér; az alágyülvén mindenik részről való commissáriusok, mi is jelen lévén köztek: az mihez illet, hozzá szóltunk sok disceptációk után az tracta végbe mene stb.

Azonban más részről ezen hidas- (vagy is kö-hid) gyarmati békekötés ⁴⁾ tanácskozmányából tudjuk azt meg, hogy

1) 1622-ki kor. u. XXXVI. törv. c.

2) Notitia Nova Hungariae IV. p. 133.

3) *Gr. Mikó Imre*: Erdélyi Történelmi Adatok I. köt. Toldalaghy Mihály memorialéja 237. 238. lap. — Jelenleg Hidas-Gyarmat Köhid-Gyarmatnak nevezetik.

4) Jászay Páltól a Tudománytár 1837-ki II. köt. 38—75. lap-jain olvasható „A gyarmati béke“ című értekezés, hol (a 71. lapon) ezt írja: Így a mikben kölcsönösen megállapodhatnak, VII cikkelyekbe szerkeszték magyar nyelven is, s a rólok készült oklevelet május elején, az *Esztergomhoz közel fekvő gyarmati* mezőn, mind a két rész

ezen ideig is (1625-ig) Szécsény, Damasd váron kívül a török Gyarmat vára ellen is tett elfoglalási kísérletet a zsitvatoroki béke ellenére ¹⁾).

1629-ben Gyarmat várának kapitánya Kéry János volt, ki ezen évben Esterházy nádor által Bethlen Gáborhoz követségben küldetett is ²⁾. Ez volt Gyarmati várparancsnok még 1635-ben ³⁾. Úgy látszik Kéry János ⁴⁾ kapitánysága idejében a körül fekvő várak is magyar kezekben lévén, teljes béke-ségben volt Gyarmat vára. Oda látszik némileg mutatni az is, hogy kapitánya azt hosszab időt igénylő követségekben járva, oda hagyható. Azonban ha egyéb nem történt is, ez időszakból is legalább a kijavításáról gondoskodó törvénycikkekről vannak adataink, melyeknek megemlítését már csak a fennmaradt adatok teljes összegyűjtése szempontjából is mellőz-nöm hiánynak tartanám. 1635-ben Hont vármegyéből Gedey Mátyás szolgabíró járása és a zsolti járás ⁵⁾ rendeltetett *gratui-tus labor*-képen e várhoz a kijavítások megtételére. Ismét 1638-ban ⁶⁾ pedig e végre Liptó vármegye rendeltetett. Amit az 1640-ik évről e várra nézve Bel Mátyás ⁷⁾ ír, nagyon va-szinűtlennek látszik. Az említett évben a szomszéd várak, mint : Nógrád, Drégely, Szécsény stb magyar kezekben vol-

biztosai, kivéyen a budai basát, ki az egyezkedés bevezésén jelen nem volt, saját aláírásukkal és pecsétökkel megerősíték.

¹⁾ U. ott : 73. lap. — Lehoczky Stemm. II. 360. írja, hogy Se-rényi Imre 1626-ban Gyarmatnál esett el.

²⁾ Horváth Mihály: Magyar. Tört. II. 220. l.

³⁾ Kazy : Historia Univers. Tyrnaviens. 88. l. Wideman „Com-itum Gloriam Centum“ című arcképgyűjteményében 1647-ről közli Kéry János — akkor már — koronaőr mellképét. — Lehoczky Stemm. II. 28. lapon írja. Ócsai Balogh Dániel Gyarmaton kapitány volt. De ez tévedés. Több 1632-ki stb. oklevélből tudom, hogy Gyarmaton lakott, de (vár) kapitány nem volt.

⁴⁾ Kéry János valószínűleg Ipolykéri Kéry Ferenc 1600—1603. Nógrád, és 1599—? Hont vármegye alispánjának fia volt. És e János-sal szakadt ki, úgy látszik, a család innen Sopronvárm., hol Kabold várát bírta, 1671-ben Zrínyi Pétert, mint vendégét fogatta elegy Kéry.

⁵⁾ 1635-ki XXXVI. törv. cikk. Ad Gyarmat ex Comitatu Hon-tensi Processus Mathiae Gedey et Sedis Albensis Solt.

⁶⁾ 1638-ki LXX. törv. c.

⁷⁾ Bel M. Notitia Nova Hung. IV. 133. l.

tak, a töröknek tehát csak ezek között lehetett volna fölfelé hatolnia. Annál inkább csodálni lehet tehát, ha való az, mit a főlebb nevezett történetíró állít, hogy a török Gyarmat várának falai alá juthatott, sőt azt többször erősen megtámadható, míg végre diadalmán való kétségében, s bosszujában lángok martalékává tette. Azonban ha — egyéb hiteles tanúságok hiányában, ez adatot kétségbe vonjuk is, más részről bizonyos az, hogy ez idő után (hét év múlva) a vár megerősítésére nézve ismét meghozattak az országgyűlési törvény-cikkek. Az 1647-ki országgyűlés ¹⁾ *gratuitus labor*-képen ismét a szomszéd Hont vármegyéből *Herédy Mihály* szolgabírónak, Fejérvármegyéből pedig a zsolti járást, ezenkívül Liptó vármegyét kötelezte a várhoz szükséges munkának kiállítására. Aminek hogy sikere volt legyen, onnan sejthető, mert a következő évben a várat már meglehetősen lakható és népes állapotban, belterjedelméhez mért számu örséggel is ellátva találjuk, úgy hogy az örséget nem csak saját őltalmára, de kirohanásokra és portyázásokra is használható.

„Méltatlanság lenne, írja Bel ²⁾, kinek szavait itt legjobbnak vélem egész terjedelmében közölni, azon jeles hadi tettet ³⁾ elhallgatni, melyet az évkönyvek ⁴⁾ az 1648-ik évre említenek. Ugyan is elhatározták a gyarmatiak, hogy azon csapást, melyet a múlt években szenvedtek, ha alkalom adja reá magát, megbosszulandják. Figyelmesen vártak tehát minden alkalomra, midőn az ellenségnek árthatnának. Miután kémeik által értesültek, hogy a nógrádi várból egy fő és dús török menyasszony fog Esztergam várába kísértetni, eljöttek látták az időt bosszujok kitölthetésére. Eleve jókor az erdők szeleibe, melyek mellett a nászakiséretnek elvonulni kellett, elrejték csapataikat. A terv sikerült. A vigadó lakodalmi csoport közelget, az elrejtett csapatok nagy rivalgással előhánva megtámadják, szétverik, és a menyasszonyt minden drágaságaiból ékszereiből kifosztják, és zsákmánnyal terhelten térnek vissza Gyarmatra.

¹⁾ 1647-ki LXX. törv. c.

²⁾ Id. h.

³⁾ *Virtutis illud specimen.*

⁴⁾ *Ügylátszik Ortel. Contin. II. 159. lapjára céloz.*

E tett nagyonbántá a törököket¹⁾. Dühökben elhatározták Gyarmatnak földülését, hogy kő kövön nem maradjon. Sötét éjjel négy ezer török száll a vár alá, és azonnal ásókkal és kapákkal fölfegyverkezve nagy rivalgással a sáncok és palánkok bontásához kezdenek. Az őrség a veszély kétségbe ejtő rohamában fegyverre kapva, az ellenségre rohan, a sáncokból üzni, és minden erővel visszaverni törekszik. A törökök látván, hogy az első megszállásra közölök, több mint hitték volna, esett el, ismételt rohamokkal fognak az ostromhoz, nem akarva megnyugodni, míg betörve a sáncokba a palánkokat át nem vágják, és a várba jutva, az őrséget le nem vágják. A várbeliekre nézve a veszély nőttön nőtt. A sebesültek és elestek helyébe új támadó sorok állottak, és az ostrom mindég dühösebb lön. Benn a várban az őrség csekélyége is leverő hatással volt. Hanem véletlenül történt, hogy az előbbi nap alkonyán a palánki huszárok Szécsényből jövet éjjeli szállásra, Gyarmaton maradtak. Ezek tehát szintén fegyvert fogván, az őrségnek segíteni dicsőségöknek tartották. Sőt a harcvágy megszállta a hölgyek keblét is, ezek egy része a bástyák tetején különféle fegyverrel fordult az ellenségre; a legnagyobb rész olaj és vízzel öntözte a támadókat. A törököket szégyenpir futá el, és még dühösebben harcoltak, gyalázatnak tartva nőktől legyőzteni. Folyt a harc mindkét részről megfeszített erővel, dühvel és elkeseredettséggel, mi közben egy aga, ki épen csapatát biztatva, ide-oda lovagolt, egy várőr neje által lelövetett. E veszteség még inkább fokozá a támadók dühét és bosszuvágyát. Eget hasogató lármával támadnak végső erőfeszítéssel a várra, a megvétel sikerültével lekoncolandók az összes őrséget. A várban lévők is fölismerik végső pillanatát a veszélynek. Rendbe szedik magokat, és egy kirohanást intéznek a támadókra oly dühödtt rohammal, melyet csak a kétségbeesés pillanata teremthet.

A nem várt kitörés megzavarta a törököket, futásnak erednek, a várbeliek üzik, vágják, és tüskön bokron szétker-

¹⁾ Ekkor mondák a törökök Ortelius szerint, hogy Gyarmat nem vár, hanem tolvajok barlangja és huszárok fészke.

getik. E közben arra érkezik Forgách Ádám Ersekujvár főkapitánya is válogatott lovas csapattal, s a gyarmatiakhoz csatlakozik, mi által azok még inkább fölhevülve sötét estig az ellenséget üldözték.

Es e jelenet — noha azt épen nem lovagias tett eredményezte — volt Gyarmat vára történeteiből a legdicsebb!

A következő évek ismét csak gyászos és szomorú adatokat nyújtanak e vár rajzához.

1652-ben — mint tudjuk — a törökkel a vezekényi síkon ütközött meg a magyar hadsereg, és ott veszett a négy Eszterházy között *Ferenc* is, a gyarmati várnak kapitánya. ¹⁾

A vár, úgy látszik, egy ideig főkapitány nélkül maradt, s így a parancsnokság az alkapitány kezére jött. Ez *Párducz Lukács* egykor (1636-ban) Bethlen Péter hadnagya²⁾ volt, kiről nem tudjuk miként jutott Gyarmat várába alkapitányságra. *Párducz Lukács* tán egykori urának *Rákóci György* ellen toborzott hadseregével, vagy előbb megszokva a féltelenséget, folytonos panaszokra adott okot. Majd a várban lakó nemességgel esett ízetlenkedésbe, majd még alatta levő őrségével épen útonálló rablásokat követtetett el. Így 1654-ben *Ebeczky* másképp *Ináncsy Mihályt*, és *Ajtich Horváth Jánost* fosztatá ki szabad utazása közben. ³⁾

A Vezekénynél elesett *Eszterházy Ferencet* a gyarmati vár főkapitányságában *Balassa Ferenc* követte, kinek e hivatal — miután a vár úgy is a *Balassa* család tulajdona volt, és a család tagjai az örökös kapitányság címét igénylék, — már az 1649-ki országgyűlésen a 147. törv. cikknél fogva biztosított. Azonban — úgy látszik — *Balassa* nem tartózkodott Gyarmat várában, vagy ha igen is, ismervén az

¹⁾ Kazy: *Histor. Reg. Hung.* II. p. 163.

²⁾ Szilágyi Sándor: *Új Magyar Muz.* 1855-ki II. köt. 235. 243.

³⁾ Az 1652-ki vármegyei jegyzőkönyv 36. lapján ez áll: *De injuriis nobilium Gyarmatiensium in porrecta supplicatione uberius specificatorum medio requiratur Dnus Supr. Comes.*

⁴⁾ Megyei jegyzőkönyv 1654-ről, 111. lapján: *Lucas Parducz Vice Capneus Gyarmathiensis in factu praedonii Michaeli Ebeczky aliter Ináncsy et Johanni Ajtich aliter Horváth in libera itineratione illati acriter accusabitur apud Illmum Dnum Supr. Comitem.*

ellene fenforgó vádakát ¹⁾ nem csodálkozhatunk a főlebb említett panaszokon, melyek az alkapitány Párducz Lukács ellen emeltettek.

És míg a vármegye Párducz Lukács alkapitány ellen írt föl panaszosan a főispánnak, az időben (1653—54-ben) a főkapitány Balassa Ferenc rokona Balassa Imrével, ki ekkor Gyarmat fele részét bírta, pörölt a vármegye előtt az Ipoly fölé építendő híd végett, melynek építését B. Ferenc akadályozni törekedett. ²⁾

1655-ben az országgyűlés néhány más végház mellett különös figyelemre méltatá Gyarmat vára állapotát is, midőn a királyi felséget sürgetőleg megkérte e vár épületeinek is kiigazítására. ³⁾ Egyúttal az ország 200 lovast és 200 gyalogot ⁴⁾ szavazott meg e vár rendes őrségeül.

1660-ban száz főből álló német csapat küldetett Gyarmatra beszállásolás végett, mit a lakosok ellenezvén, fölfegyverkeztek és a csapatot megtámadták. A harcon elesett egy hadnagy, két lovas és négy ló, azon fölül a csapatvezénylő málhás szekere is zsákmánynyá lőn. Azonban utóbb mindent visszaadtak és a katonaságot is befogadták. ⁵⁾

A következő (1661.) évben ápril 26 kán portyázásra indult meg a várórség, csatlakozván a kékkői, korponai és füleki erőd őreivel, összesen mintegy ötszázra menő csapattal, kiket Balassa (úgy látszik II. Bálint) vezérelt. Ezek

¹⁾ Az 1630-ki 35. törv. c. *Ob Restel incineratum, et caedes perpetratas per Franciscum Balassa coram Palatino conveniatur.* 1649-ben az 55-ik törv. cikk szerint Balassa Simonnal és András árváival volt egyenlensége. Az 1659-ki 112. törv. cikk kihágásainak megvizsgálására a nádort küldi ki.

²⁾ Vármegyei jegyzőkönyv 1653-ik évi 30. l.

³⁾ 1655-ki III. törv. c.

⁴⁾ U. ott. Hogy mily jelentőségű volt e szám akkor, legjobban kitűnik, ha néhány más várakba ugyanazon alkalommal rendelt őrség számát tekintjük, például: Fülekbe 300 lov. 300 gyalog, Bujákra 50 lov. 150 gy., Hollókőbe 20 gy., Somoskőbe 20 gy., Szécsénybe 300 lov. 200 gy., Nógrádba 150 lov. 200 gy., Palánkra 200 lov. 200 gy., Lévára 300 lov. 200 gy., Érsekújvárra 1000 lov. 500 gy., Korponára 100 lov. stb.

⁵⁾ Bel IV. 135.

egy török sereget támadtak meg s eleintén kedvező szerencsével, mármár martalékaikkal haza felé vonultak, midőn az ellenség által körülvértetvén, alig hatvanan térhettek vissza, zászlóikat is oda veszttve. ¹⁾

1662-ben ismét panaszok emeltettek a gyarmati őrség ellen. Novemberben kelt és I. Leopold királyhoz intézett levelében Makripodáry Jácint csanádi püspök panaszosan írja, hogy Balassa Imre hatalmaskodásokat, dülásokat követ el birtokain a szendrői, ónodi, és *gyarmati* őrséggel; és hogy alattvalói többek közt a gyarmati várban fogságban tartatnak. ²⁾

Mindezeknél több dicsőséget áraszt a gyarmati őrségre a következő 1663-dik évi történet. Ez évben Balassa Bálint vezérlete alatt a gyarmati várőrség csatlakozva a kékkői és korponaiakkal, a törököket különös esellel vitte rá Buják vára föladására. Buják vára átellenében a magasabb Órhegy áll. A magyar csapat e hegyet mindig más és más színű zászlók alatt járta körül, egy oldalon mindig láttatván magukat a várbeli törökök által, kik a cselet föl nem ismervén, ropant számú hadsereg ostromkészületeit hitték e mozgásokban rejleni, és annyira megrettentek, hogy szabad menet föltétele alatt az erődöt feladták. ³⁾

E csekély dicsőség azonban nem háritá el a veszélyt, mely még ez évben vég csapással sujtá Gyarmatot. Az 1663-dik szerencsés éve volt a török hódításainak. Ismét diadallal, hordoztaték meg a félhold a hazában, és a bányavárosok előtt álló végházak is, mint Nógrád, Szécsény, Hollókő Palánk egymás után a budai pasaság alá jutottak.

Gyarmat nem foglaltatott el. A török soha nem lakta e várat, hanem mindannyiszor földúlta, fölperzselte, elannyira,

¹⁾ Bel u. ott a gyarmatiakkal csatlakozottak létszámát 800-ra teszi; — a megszabadultakat 50-re, és a történetet augustusra teszi. Mocsáry a magyarok számát 500-ra, a megszabadultakét 60-ra, a törökök számát 3000-re teszi.

²⁾ Mocsáry id. m. III. 195. lapon közli a levelet Forgách grófok levéltárából.

³⁾ Bel id. m. IV. 113

hogy nyomaira is alig lehetett rátalálni. Így történt ez 1663-ban is. ¹⁾

Ily elpusztult állapotban találta Gyarmat várát az 1681-diki év, midőn a soproni országgyűlésre összegyűlt országos rendek arra kérték a fejedelmet, hogy a gyarmati és palánki végházakat illetett őrséggel ²⁾ Korpona vára őrségét szaporítsa meg, amint ez indítvány az 1681-ki 5. törv. cikk által teljesezésbe is ment.

A török e környéket húsz évig bírta, csak 1683-ban esett vissza magyar kezekbe a szomszéd Szécsény vára. Ez idő alatt Gyarmat pusztán állott, egyes fenálló bástyáromjai összeomlottak, sáncái bedőltek, a körül folyó Ipoly vize, nem gátoltatva semmitől, alapjait mosá el, s a város is, mely egy-két utcából, s ezek közt a most is fenálló *curia* nevezetűből állt, üresen maradt, lakói elszéledtek, palánkkerítése lerontatott, házai leromboltattak, mindenütt az enyészet dúlt, pusztított, úgy hogy Buda vára visszavétele és így már a töröknek Nógrád vármegyéből is elűzése után az 1688-dik évben az egyházak vizsgálatában fáradozó főpap méltán írhatá jelentésében, hogy Gyarmatnak az elpusztulás miatt helyére is alig lehet rátalálni. ³⁾

¹⁾ Nem találjuk ugyan krónikáinkban az 1663-ki török pusztításkor Gyarmatnak is földülését, de összevetve a történeteket, azt bátran ez évre állíthatjuk. Hogyan is tarthatta volna magát Nógrád Szécsény stb szomszéd várak elfoglalása mellett fel? — De az alább idézendő 1681-ki soproni országgyűlési *Acták* világosan is mutatják, hogy Drégely Palánkkal együtt pusztított el akkor, midőn a főlebbi várak elfoglaltattak. Ez pedig 1663-ban történt.

²⁾ *Acta Comititalia Soproniensia Anni 1681. pag. 77.* ezeket olvassuk: „*Cum autem injuria praeteritorum disturbiorum nonnulla praesidia utpote Érsek-Újvár, Neogradiense, Szécheniense, Bujakiense, Hollókőiense ect. per Turcas infensos Christiani nominis hostes, intercepta et occupata; alia vero desolata et solo aequata, ut sunt Szőgyén, Werebély, Drégely, Palánk cum arce et Balassa Gyarmat extiterunt.* A történelem mutatja, hogy ezek 1663-ban történtek.

³⁾ Hevenesi Mss. A. tom. LX. p. 238. az esztergami érseki megye részéről egy *Canonica Visitatio* van az 1688-ki évről, melyben Gyarmatnak azon évi állapota így festetik: „*Gyarmat et Palánka olim praesidia populosa in pari sorte sunt, ut vix amplius eorum locus dignoscatur.*“

Ezek voltak a várnak történetei. A következő évtized a szétszórt romok fölé más épületeket rakott, más népet hozott, más szín, más élet kezdett e téren támadni. A hadikürt rivalgását, a kardok csörrenését kaszák pöngése és az iparos műhelyek moraja váltá föl. A város, ujjá születésének vagy is átalakulásának hajnalára virradt, miről következő fejezet fog szólani.

MARTINUZZI HALÁLA IDEJÉNEK

MEGHATÁROZÁSA.

GRÓF KEMÉNY JÓZSEFTŐL *).

Heltai Gáspár a Dávid zsoltárait magyarra fordítván, és azokat tulajdon betűivel a következő cím alatt kinyomtatván :

„Soltar, azaz Szent Davidnak, es egyeb Profetaknak Psalmusinac, avagy Isteni dichireteknek Könyve: Szep Summatkackkal es roevideken-valo aertelmoekkel, Magyar Nyelven Heltai Gaspar ¹⁾ Colosvarat. 1560.“ nyolcadrétben; — azokat *második Zápolya Jánosnak* ajánlotta, s ajánlólevelét e szavakkal rekesztette be : „Datae Colosvarini Anno domini M. D. LX. die XX. Februarii, quo ante annos octo (következöleg 1552-ben) *Frater Georgius Dalmata, The-saurarius, hostis veritatis Christi, et Majestatis tuae serenissimae in Castro Alvinc perfidie suae . . justas poenas dedit.*“

Martinusius György megöletése Erdélyben történt, a hol maga Heltai is élt, és Martinusiuszt személyesen ismerte. Martinusius megöletésének esztendeje és 1560 között csak egy pár év a különbség, s következőleg Heltainak, Martinusius megöletésének esztendeje és napja iránti feledékenység vagy tévedése alig lenne képzelhető, ha Pray György „Hierar. I. 180. az eredeti példányból („ex authographo transcribo“) közre nem bocsátotta volna Castaldusnak Nádasdi Tamáshoz írt levelét, melynek ide tartozó sza-

¹⁾ Példányom itt a papiros enyvetlensége miatt elmállott.

*) Közli V a s s J ó z s e f tanár és könyvtárnok Kolosvárt.